

«ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՆԱՐԵԿԸ»

Առեղծված է Ատոմ Յարճանյան-Սիամանթո երևույթը, առեղծված ոչ միայն իբրև անհատականություն, այլև որպես բանաստեղծ, անակնկալ մի հայտնություն, որ պիտի գիտակցվեր հետո: Սիամանթոն հեղաշրջեց հայոց լեզվի տաղաչափությունը և ցույց տվեց, թե ինչ արժե սիմվոլիզմը ազգային բանաստեղծության ապագա հեռանկարում: Ազատաչափ նրա բանատողերում բարձր լարումի ռիթմը միահյուսվում է բառի սեմանտիկ այլաբանության, գոյականացված խորհրդանիշի և հասկացության — կապակցությունների անհամատեղելի վերջավորությանը, որոնք անհայտ էին հայ նոր բանաստեղծության պոետիկային: Սիամանթոյի բնագիրն այնքան արտահայտիչ է, որ հաճախ դժվարանում են երկրորդել այն տրամաբանական համարժեք մեկնությամբ: Ես գիտակցաբար շրջանցում եմ ենթաբնագիր հասկացությունը, քանզի իմաստային որևէ էական փոխաձևություն չեմ նշմարում նրա բնագրի ու ենթաբնագրի միջև: Եվ ինչպես կարելի է նկատել, գրականագիտությունը Սիամանթոյի ստեղծագործությունը վերլուծել է գերազանցապես բնագրային ընկալմամբ: Թերևս միակ բացառությունը Հակոբ Օշականի փորձագրությունն է «Համապատկերում» և Դ. Վարուժանի «Յարճանյանի քերթողությունը» բանախոսությունը «Գրական ասուլիսում», ուր ավելի շատ գիտություն կա, քան բանաստեղծի մասին ծավալուն մենագրություններում: Սիամանթոյի բանաստեղծության գիտությունն իր ներքին համակարգն ունի, աշխարհընկալման իր փիլիսոփայությունը, որ թերևս կարելի է ներգզայել բնագանցորեն:

Ինչպես հայտնի է, հայկական ռոմանտիզմը Աբովյանից մինչև Պատկանյան ու Բաֆֆի ստեղծել է հայ ազատագրական լեզենդի մի ամբողջական տեսություն: Այդ լեզենդը կառուցված է ըստ սոցիալ-հասարակական այն ուսմունքների, որ առաջադրել է 18-19-րդ դարերի քաղաքակրթությունը: Սիամանթոն հայ ազատագրական լեզենդը դուրս է բերում սոցիալական ոլորտից, փոխադրում այն բնության ոլորտը և երևույթները քննում բարոյականությունից դուրս: Եվ հումանիտար այն կատեգորիաները, որ գոյական իմաստ ունեին ռոմանտիզմի համակար-

գում, Սիամանթոն փոխանակում է իռացիոնալ ածականի՝ «Ով մարդկային արդարություն, թող որ թքեմ քու ճակատիդ»։ Այս պարագայում արդեն պատմության սուբյեկտը օտարվում է դասային սոցիալական կապից և վերածվում կենսաբանական էակի։ Ռաֆֆու դավաճանը Մերուժան Արծրունին է, տոհմիկ ազնվական – նախարար, որ կարող է հավակնել արքայական գահի և գիտակցում է իր արարքի էթիկական մղումը։ Սիամանթոյի դավաճանը սոցիալական սուբյեկտը չէ, այլ՝ վիժվածք։

Դժոխային դեմքով կին մը,
տռիփին կատաղանքեն
իր միսին տիղմը կը տարածե
գերեզմանորեն ահավոր դագաղաշեն տախտակամածին վրա...
Եվ նրա իգությանը կը մոտենա
մարդ մը ծամածուռ
խուժդուժ, շիլ սապատող
և լործունքոտ։

Այսինքն՝ այն, ինչ չեն անի Կարամազով եղբայրները Դոստոևսկու վեպում, կանի Սմերդյակովը, որովհետև վիժվածք է։ Այստեղ է ահա Սիամանթոյի աշխարհայացքի աղերսը Դոստոևսկու և Նիցշեի կենսափիլիսոփայության հետ։ Ճշգրտելու համար հասկացությունը՝ նկատենք, որ պատմության սուբյեկտի ապաստոցիալականացումը պետք է ընկալել ոչ թե սոցիալաբանական կամ պատմափիլիսոփայական ըմբռնմամբ, այլ ժամանակի հայ հեղափոխության գաղափարի իմաստով՝ «եթե հայ ես, ուրեմն դաշնակցական ես», այսինքն՝ հայորդի՝ անկախ քո սոցիալական ինքնությունից։

Մյուս էական առանձնահատկությունը, որ բնորոշում է Սիամանթոյի բանաստեղծության գիտությունը, այն է, որ Սիամանթոն ժխտում է պատմությունը, ավելի ստույգ արտահայտությամբ՝ պատմությունը համարում է սպառված։ Չկա պատմություն, կա միայն ներկան, իրերը գործում են ժամանակից ու տարածությունից դուրս, այսօրը երեկվա մեխանիկական կրկնությունն է։ Եթե ես խոսում եմ խորենացու մասին, դա ոչ թե 5-րդ դարի պատմությունն է, այլ՝ այդ պատմության ընկալման իմ ներկայությունը։ Եվ, այնուամենայնիվ, եթե հայոց պատմությունն ինչ-որ հուշ է թողել, ապա դա կմախքացած մեր նախնիների անդրշիրիմյան ոգու ուրվականն է, քերթողահայրը կամ մեր «հին փառքի օրերի վկան», որ հայտնվել է՝ խոսելու հայոց պատմության փիլիսոփայությունը։ Ոչ թե

պատմությունը, այլ պատմության փիլիսոփայությունը, այս խորհուրդն է փորձում կռահել Սիամանթոն «հեղափոխության մարեկում».

Հանկարծ հորիզոնի վրա,
ուրվական մը, թերևս արքա մը՝
Որ հողին հառնած ըլլալու եղերական
երևույթն ուներ,
Իր խույրը ձեռքը՝ զրահը արեգակի
նման կուրծքին՝
Ու իր վահանը ըմբոստներուն դեմը
բռնելեն
Կույր աստվածի մը
հանդիսավորությանը համեմատ
ծանրադեմ ըսավ.
«Ձավակներ, նախ սպասեցեք,
որ իմ խավարյալ
աչքերուս մեջեն դարերի ի վեր,
Գերեզմաններեն լեցված դեղինի
հողը վար թափելեն,
ծեզի խոսիմ ...»

Այս ուրվականն է, որ Սիամանթոյի բանաստեղծության «սյուժենե-
րուն» պատգամախոսում է «դարերի վրեժի և հոգսի ճամփաների» ահեղ
դատաստանը: Եվ խոսում է, խոսում է իբրև ոգի, անցյալի հիշողություն:
Սիամանթոն ապամիֆականացնում է հայոց պատմությունը և հայոց ա-
զատագրական լեգենդի այն միջերը, որոնք կերտում էին հայոց պատ-
մության ֆիզիկական ու հոգևոր հանձարը կլասիցիզմի և ռոմանտիզմի
արվեստում, որևէ գոյական անուն չեն հիշատակում Սիամանթոյի բա-
նաստեղծական մատյաններում: Սիամանթոն հայտնագործում է իր մի-
ջը՝ նոր հայը, ֆիդային, հայ հեղափոխականը, հայորդին, պատրանքը
վերածնունդ իրական մտապատկերի, և դարերի իմաստության պատգա-
մախոսի դերը ստանձնում է ինքը՝ բանաստեղծը՝ անձնավորելով գաղա-
փարի ու կամքի մի հզոր Ես, որի անունն է Պայքար, իսկ վախճանը՝
Հաղթանակ.

Եվ պաղատանքի, աղոթքի, լացի ու
կոծի և ողբի այն մատյաններուն մեջ,
Որ դար առ դար իմ սերունդներս

իրենց արյունը և
տառապանքն են լացել,
Մեկ կողմ նետեցի ես զանոնք,
պարտութենն ստրկացում և
աղաչանքն արցունք չերթալու համար:

Սիամանթոյի բանաստեղծության գիտությունը մի էական առանձնահատկություն ունի, որը պոետիկայի առումով նորույթ էր հայոց նոր բանաստեղծության ասպարեզում: Դա այն է, որ նա իրականությունն ընկալում է ոչ թե իբրև պատկեր, այլ որպես պատկերացում: Ամենուրեք առկա է երևակայության հուզավառումը, խորհրդանիշ-այլաբանություններով մթագնված միստիցիզմը: Հենց այս միստիցիզմի մեջ է Վարուժանը հայտնաբերում «Հեղափոխության Նարեկը»: Բայց միստիկական տեսիլքի բանաստեղծական ձևույթն ինքնին հետաքրքիր է իբրև հոգեբանական գործողություն: Սիամանթոն ականատես չի եղել կոտորածի: Մանկության և վաղ պատանեկության տարիներին նրա ռոմանտիկ երազանքներն օրորել են հայրենի Ակնի անզուգական բնաշխարհը, տիեզերական անկրկնելի մի արարչագործություն, որ կարծես ստեղծված է հաստատելու գեղեցիկի ու ներդաշնակի անտրոհելի կատարելությունը: Ապա Պոլսի վերահաս աղետների նախազգացումից ընտանիքի հետ տեղափոխվել է Եգիպտոս: Ահա այստեղ է, որ նա ունկնդիր է եղել հայրենի եզերքից եկող չարագուշակ լուրերին, և զգայուն հոգին մղծավանջային տեսիլների մեջ վերապրում է պատանեկության հուշերի արյունահեղ սարսափը: Եվ մտապատկերը, որ արծազանք է գտնում նրա հուզաշխարհի տազնապներում, «կոտորածն է» – կոտորա՞ծ, կոտորա՞ծ, կոտորա՞ծ, որ ստանում է բանաստեղծության ձև և նույն վերնագրով լույս տեսնում 1898թ. «Վաղվան ծայնը» թերթում, իսկ տարիներ հետո «Մահվան տեսիլ» նախերգանքով բացում «Հոգեվարքի ու հույսի քահեր» շարքը: Ուշագրավ է, որ միայն 1899-ին Սիամանթոն մահվան տեսիլների մղծավանջային վերապրումներից հյուսել է բանաստեղծական 15 տարբերակ, որոնք քննելի են ոչ միայն բանաստեղծի հոգեվիճակի, այլև առհասարակ հայոց ազգային հոգեբանության ձևախեղման բարդությոնը հետազոտելու տեսակետից: «Ավա՛ղ, առաջ արշալույս մը կար, որ բուրաստանի մը նման կը ծաղկեր», իսկ այժմ «նվիրական հողին արշալույսները մեր արյունեն են կարմիր», չարչարանքի երազներում՝ հոգեվարքի իրիկուններ ու ահասարսուռ գիշերներ, թաղում, անդրշիրիմյան աղաղակներ, ագռավների կռիւնչ, բորենիների արնածարավ ոռնոց, խելագար ճիչեր և կոտորա՞ծ, կոտորա՞ծ, կոտորա՞ծ...

Ես պատահականորեն չօգտագործեցի «հայոց ազգային հոգեբանության ձևախեղման բարդույթ» հասկացությունը: Տեղասպանությունը ոճի է ինքնին, բայց նա ունի արտահայտության իր ձևերն ու եղանակները: Այն, ինչ կատարել է թուրքը հայոց ճակատագրի հետ, անհամեմատելի է ոճագործությունների և վանդալիզմի համաշխարհային պատմության մեջ: Տեսեք, թե երևույթը հոգեբանական խեղումի մոծավանջային ինչ տեսարաններ կարող է ուրվագծել Ահարոնյանի մտապատկերներում. «Սատանաները գնդակ են խաղում հանճարների գանգերով լցված դամբարաններում: Բորենիները լիզում են բորբոսնած ոսկորները և դունչները ձգած երկնքի երեսին, ոռնում են իրենց քաղցի կատաղությունը, բուերը հեծկլտում են ավերակներում, օժերը \$22ացնում են ծառերի խռոչներում և հսկայական մի չղջիկ իր ջլուտ գարշահոտ թևերով շրշյուն էր հանում և հողմահարում մռայլ մարդկային գունատ, մահադրոշմ ճակատը»:

Կարծես կործանումն անխուսափելի է, և վերջնականը՝ ակնհայտ, բայց Սիամանթոն կատարում է իր հայտնությունը: Ճիշտ է, որ մեր նվիրական հողի արշալույսներն արյունով են ներկված, բայց տիեզերքի իմաստության գիրքը՝ Ռիգ Վեդան, հուշում է, թե «Այնքան արշալույսներ կան, որ տակավին չեն ծագած...»: Եվ նոր արշալույսների ակնկալիքով, պատգամախոս բանաստեղծը Ռիգ Վեդայի այս նշանաբանով բացում է «Հեղափոխության Նարեկը», որ «Դյուցազնորեն» խորագրով լույս տեսավ 1902 թվականին: Շարքն ընդգրկող քերթվածները հայ երիտասարդությանն ուղղված կոչեր են՝ պայքարի ու սթափման: Ահա նա կանգնած է ժամանակների մոլոր ուղիներում՝ հուսահատ, վարամոտ ու ցավատանջ, և հանկարծ ավերակների տրտում լռության մեջ դարերի խորքից խոսում են «մարմարեղեն հույսի ռաիվիրաները» և ավետում գալիք արշալույսների ծագումը, թե մեռյալները դեռ պիտի ժայթքեն, ծնվեն դյուցազուններ և առնական կեցվածքով քայլեն դեպի «Հույսի բացաստանների» ահեղ գոտեմարտը, ուր հավերժանում է նահատակների աստվածացումը («Աստվածացում»): Ապա դյուցազնային մայրերն օրհներգում են հեքիաթային արշալույսի ծագումը և նահատակ հայրերի արյան հետ խառնած կաթն ընծայաբերում են որպես հատուցման սուրբ նշխար («Արշալույսները»): Տեղի է ունենում ճակատամարտը, և հորիզոնում հայտնվում է «հին փառքի օրերի» նախավկան ու դարերի իրականացած երազանքն օրհնում հաղթանակի ցնծության երգով («ճակատամարտը»): Հաղթանակած ամբոխը դեպի հանգրվան է ընթանում, հորիզոնի վրա հայտնվում են «սնուցանող կուրծքերնին իրենց քողերեն մերկացուցած մայրերը»՝ պաշտամունք մատուցելու «ազատության հողին

համար» և իրենց արժանի որդիներին ընծայաբերելու գեղատեսիլ հովիտների անբասիր շուշաններն ու մաքրակրոն քրմուհիների արծաթյա խնկամանների անապակ գինին («Հանգրվանը և վաղորդայնը»):

Այսպես ավարտվում է վրեժի, ըմբոստացման ու մաքառումի միստերիան՝ «Հեղափոխության Նարեկը», որ Սիամանթոն հղում է հայորդուն՝ որպես նահատակության ու հաղթանակի աղոթամատյան և իր քնարը տրամադրում նրան՝ ցեղի արյան կանչով լուծելու «դարերի վրեժը»: Եվ նա գտնում է իր հերոսին՝ նրան հղելով հեղափոխության նարեկի պատգամը: Այստեղ Սիամանթոն գտավ «Հայորդիներ» ընդհանուր խորագիրը կրող բանաստեղծական շարքի ծնություն ու գաղափարը (առաջին պրակ՝ 1905, երկրորդ պրակ՝ 1906, երրորդ պրակ՝ 1908): Շարքի երրորդ պրակը սկսվում է Նիցշեի բնաբանով՝ «Հերոսի մը համար ամենագեղեցիկ կյանքն այն է, որ մահվան համար հասունանա մարտնչելով»: «Դարերու վրեժը» քերթվածում Սիամանթոն սուր կետի վրա է դնում պատմության դասերի անեացող կանչը. հալածանքների, խոշտանգման դարերի վրեժի ու հատուցման կոչն են աղաղակում, ուրեմն պետք էր դեն նետել հին փառքերի սնուտի քղամիդը, որ թողություն էր հայցում պաղատանքի աղոթքով: Այս էր անցյալը, իսկ այլ է ներկան: Ջարհուրելի դարերը որբերի ճակատագիր հյուսեցին Հայաստան աշխարհում, իսկ «արևմուտքի կեղծապատիր ծեռքերը բաժին մը չոր հացի հետ անգութ սրբության մատյանը կարկառեցին», որպեսզի փրկություն հայցող «մատաղ հոգիներուն մեջ իրենց ստության սերմերը ցանեն»: Ուրեմն, մեր մաքառումը պատմության դասերով է կոչված, մեր գաղափարը, մեր սուրն ու հեղած արյունը և՛ արդարացում է, և՛ իրավունք.

Որովհետև ինքն ալ նախահայր էր և գեղեցկության

և զգացումի և ազգերու

Որովհետև հպարտ է իր անցյալեն, իր մտածումեն

իր ուժեն և իր կարմիր փառքեն,

Որովհետև ինքն ալ իր ոսկի ծայրը ունեցած էր

հնօրյան մարդկության մորիկին մեջ ...

Որովհետև ինքն ալ երգած էր, ինքն ալ հաղթած էր,

ինքն ալ ճարտարակերտած և ոստաններ կառուցած...

Ինքն ալ եղած էր քահակիր, սերմնացան, գաղափարապաշտ,

և արքա և դյուցազուն

Եվ վերստին ապրիլ կուգեր, գեղեցկանալ և

իրականանալ կուգեր ...

Բայց երևակայության մեջ հեղափոխության լեգենդի ուրվագծումն այլ է, քան նրա բախումը իրականության դաժան փորձությամբ: Եվ օրերի, տարիների սպասումների հետ կարծես մթագնվում է արշալույսների բացումը, և բանաստեղծը տրվում է փիլիսոփայական խոհին, վերապրում հուշերի երանության ու գաղափարի փլուզման տագնապը. «Հայրորդիները դյուցազնորեն կոփեր էին հաղթանակներ,— գրում է Վարուժանը,— մաքրելով հայ հոգին ստրկության թույներն և Ցեղին ճակատը վատության խարանեն, բայց կեղեքումը կը մնար կեղեքում, տառապանքը՝ տառապանք, կ'արյունենին հոգեվարքի ջահերը, հակառակ որ հոն հորիզոնին վրա կը համառենին նշույլ ջահերը դարավոր հույսին» («Գրական ասուլիսներ», 1913, էջ 26): Վարանումի, տեղատվության, ներանձնացումի վերապրումները, խոհերի, վերհուշերի, քնարական զեղումների միանգամայն նոր նվագներ է հայտնաբերում Սիամանթոն «Հոգեվարքի և հույսի ջահեր» (1906) շարքում: Բանաստեղծն այստեղ ինքն իր հետ է, տարիների հոգեկան լարումների, վրեժի ու ատելության ցասկոտ պոռթկումների, հուշերի ու երազների հակասական, իրարամերձ մտորումների աշխարհում: Ինչ փույթ, թե արվեստը գեղեցիկն է պաշտում, և բանաստեղծին շնորհված է երգելու սեր, բնության հմայք ու հոգու կարոտ, բայց բնության խենթացնող գեղեցկությունների փոխարեն տրտմության երկաթե ծյունն է իջնում մեր անմխիթար սրբության վրա, ահարկու գիշերները մեր սև օրերի խոնավ պատանքն են հյուսում, իսկ ծագող արշալույսները կարմիր են ներկվում մեր արյունով («Արյուն է, որ կտեսնեն»):

Բայց քո գերեզմանեղ ի վեր, Քերթողահայր, ըսի
 հերոսություններու օրեր հասան,
 Ուտքերուս տակ ավերակներ են տեսած և լուսամուտես
 դուրս հազարավոր մեռցուածներ.
 Եվ սուրեր շողացին ... ձգեցեք զիս ով տկարության
 կապանքներ, դեռ սուրեր կը շողան,
 Եվ բանաստեղծի աչումներս, արյուն, արյուն, արյուն է
 որ կը տեսնեն:

Հոգեվարքի տխուր մտորումներում վերհուշերը հայրենի եզերքների մասունքներից հյուսում են մանկության երազների տիեզերական հեքիաթը, որ, ավաղ, անցել է առիավետ («Ափ մը մոխիր, հայրենի տուն», «Հայրենի աղբյուր»): Երբ տեղի է տալիս պատրանքը, հայտնվում են մահվան տեսիլների չարագուշակ ստվերները («Չարչարանքի երազ»,

«Հոգեվարքի իրիկուն», «Գիշեր մը», «Թաղուն», «Անդրշիրիմյան աղա-
դակ»), և իրերի անկերպարան քառսուն որպես զարհուրանք լսվում են
ագռավների կռիւնը, բորենիների արնածարավ ոռնոցը և հոգեվարքի
փրկության խելագար ճիչը: Հայ բարբառը դեռ երբեք այսքան մռայլո-
րեն չէր արտահայտել հայոց ճակատագրի դանթեականը:

Եվ սակայն անկումների սարսափը փարատում է Հայորդին, ուրեմն
դեռ կանգուն է մաքամման ոգին, անմահները վրեժի են կոչում, և հոգի-
ները շիկանում են «բարկության ու ընդվզումի» նահատակության եր-
գով («Ես երգելով կուգեմ մեռնել...»): Նորից վառվում են հույսի ջահերը՝
բանաստեղծին ներշնչելով երանելի օրերի հաղթության ոգին, և նա մա-
քառումի երգ է ծոնում կորովի հայորդուն («Ասպետի երգը»): «Գաղա-
փարների հովիտներում» ծագում են հույսերը, վշտի ու հառաչի կնճիռ-
ները ժպտում են արշալույսների մաքրությամբ, և տիեզերքն ամբողջ մո-
րոզվում է ցնծության ու վայելքի հեթանոսական ընծայաբերմամբ:

Եվ հետո ես՝ ցնծության ու հույսերու կարմիր ջահերը
կռապաշտորեն պիտի վառեմ ...
Եվ անտառներուդ համանվազը, քո փառքիդ համար
մորիկներ պիտի երգե,
Սուրերը մեր ծունկերուն դիմաց կոտորելեն, այրումուտ
կամ անբիծ, անցյալին պիտի նետենք
Եվ հայ զինվորին պղնձե շեփորը պիտի պատռի՝
հաղթանակի Ռազմերգի որոնումեն:

Երիտթուրքերի պետական հեղաշրջումն ու հուլիսյան սահմանադ-
րությունը Սիամանթոյին հավատ ներշնչեցին վերադառնալու Պոլիս՝
գեթ վայելելու տարիների իր իղծը՝ «Ախ, ես երբ պիտի դառնամ իմ «հայ-
րենիքս», իմ գրեթե գոյություն չունեցող հայրենիքս» («Ամբողջական
գործը», էջ 459): Ընդհանուր կացությունը կարծես գործում է ըստ սահ-
մանադրական օրենքի, որ երաշխավորում էր ազգերի ինքրորոշման ի-
րավունքը: Բայց Ադամայի ջարդերով երիտթուրքերը չհապաղեցին ցու-
ցադրելու բարբարոսական բնագոյով ներծուլված իրենց պետական քա-
ղաքականության հակահայկական ծրագիրը: Եվ մեկը, միայն մեկը
մթնոլորտի տիեզերական զգայնաչափով կռահեց գալիք աղետների
ամբողջ սարսափը: Դա Սիամանթոն էր: «Երբեմն խոսում են մարդու գա-
զանային դաժանությունների մասին, — ասում է «Եղբայր Կարամազով-
ներ» վեպի հերոսը, — բայց դա սոսկալի անարդարություն և վիրավո-
րանք է գազանների նկատմամբ. գազանը երբեք չի կարող այնքան դա-

ժան լինել, որքան մարդը, այնպես արտիստորեն, այնպես գեղարվեստորեն դաժան: Վագրը պարզապես հոշոտում է, պատառոտում և այդ միայն կարող է անել: Նրա մտքով անգամ չէր անցնի մարդկանց ականջները գամել ցանկապատին և ամբողջ գիշերը թողնել այսպես... Իսկ այդ թուրքերը իմիջիայլոց հեշտասիրությամբ տանջել են նույնիսկ երեխաներին, մոր արգանդից դաշույնով կտրել – հանելուց սկսած մինչև ծծկեր երեխաներին վեր նետելը և սվինի ծայրով բռնելը՝ այն էլ մոր աչքերի առաջ...» («Կարամազով եղբայրներ», հ. 1, էջ 370): Թուրքի սադիստական վանդալիզմի այս հրեշավոր պատկերն է, որ բացահայտեց Սիամանթոն «Կարմիր լուրեր բարեկամես» (1909) շարքում, որ Վարուժանն անվանեց «հանճարեղ ողբերգություն»: «Արյան կաթիլներ կցայտեն գրքի յուրաքանչյուր էջից», – գրում է ժամանակի քննադատը: Մարգարեական հայտնատեսությամբ Սիամանթոն ստեղծեց հայոց եղեռնապատումի դանթեականը, որ այդպես էլ մնաց չգերազանցված:

Տիեզերական բոլոր հասկացությունները տրոհելի են մարդկային բարոյականության չափանիշներով: Կա միակ անտրոհելի՜ն՝ թուրք ածականը, որ չունի որևէ այլ հոմանիշ: Եվ այդ անտրոհելին խաղաց իր «հանճարեղ» դիվանագիտությունը՝ ազատության պատրանքի մեջ սուզելով հայոց ազգային գոյության հավատը: Տեղի ունեցավ վերադարձը, ուր որ է Նուբար փաշան Փարիզից պիտի գար՝ գծագրելու հայոց ինքնավարության քարտեզը, և Սիամանթոն «Հայրենի հրավեր» հոդեց տարագիր հայությանը՝ նրանց զգացմունքներն արթնացնելով հարազատների կարոտով ու «հայ դաշտերի պաղատանքով»: Պոլսի գրական ասուլիսները հազենում էին մտքի ու բանաստեղծության ճառագումներով, և «Մեհյանն» ու «Նավասարդը» ապագա Հայաստանյայց գրականության ազդային ոճի տեսությունն էին հայտնագործում: Հոգևոր վերածնության գաղափարը նոր մղումներ է տալիս Սիամանթոյի որոնումներին: 1913-ին նա շրջագայում է Արևելահայաստանի հիշարժան վայրերում, Թիֆլիսում հանդիպումներ է ունենում անվանի գրողների ու մտավորականների հետ, լինում է Էջմիածնում, Օշականում ծնկադրում Մաշտոցի գերեզմանի առաջ և Եվրոպայի ուղիներով վերստին վերադառնում Պոլիս: Նրա աշխարհայացքը անցում է կատարում գեղագիտական ու պատմափիլիսոփայական նոր տեսությունների յուրացման: «Կամքի իրիկուններում» նա ազգային գոյության խորհուրդն ուղղում է «ոսկեծուլ ոստայների» ստեղծմանը, որին հասու են միայն «ոգու ընտրյալները»: Մենք մտքի ու բանաստեղծության արժեքներ ենք թողել մեր պատմության էջերում, ուստի գալիքի բարձունքներին մենք պիտի

հասնենք՝ մեզ հետ տանելով մեր հոգու գանձերը, և հոգևոր արժեքների մրցապայքարում հաղթահարենք ինքներս մեզ.

Մի թույլ տար դուռն ոչ մեկ ատեն, ոչ մեկ վայրկյան,
 ոչ մեկ րոպե
 Որ քո մտքիդ արժեքները, քու հոգիիդ այդ ոսկեղեն
 մտարեն
 Ասեղանիչ մը, ասեղանիչ մը անգամ դեպի անկյունը թեքեն:

Ու մինչդեռ մտքի ռոմանտիկական խոյանքը ապագայի մեջ նշմարում է «հայ համճարի» առասպելը, և նավասարդյան աղոթք հղում Անահիտ դիցուհուն՝ «ահեղ աստված մը ծնանելու մեզ», վրա է հասնում համաշխարհային պատերազմը և Սիամանթոյի պատրանքները սուզում մութ կասկածների ողբերգական տագնապներում: Եղեմնից ամիսներ հաջ իր նամակներից մեկում Սիամանթոն գրում է. «Այս հուսահատության, զգվանքի, անկարելի ստրկության, պոռնիկ համակերպումի և իմ բառարանես և Ձեր բառարանես բացակա ամեն հայիոյանքի արժանի օրերուն մեջ, հայ օրերուն մեջ»: Եվ կասկածներն իրականացան, իրականացավ այն, ինչ նրա երևակայությունը գուշակում էր պոետական իր հայտնության մախերգանքում: Եվ նրան այլ ճակատագիր չէր վիճակված, քան դառնալ իր իսկ պատկերած եղեմնի գոհը: Ու քանի դեռ կա եղեմնի հուշը, ցեղի արյան կանչը և Հայ Դատը՝ մեր ազգային գոյության պատմական հեռանկարում, Սիամանթոյի անունը կմնա որպես մեր արիական ոգու խորհրդանիշ: